

Jørgen Mikkelsen

Nye veje inden for nordisk købstadshistorie

[2005]

Mit foredrag falder i to dele. Først vil jeg sige noget om nordisk byhistorie i europæisk perspektiv og præsentere nogle væsentlige svenske og norske bøger fra de senere år. Derefter vil jeg se lidt nærmere på de sidste 20 års debat i de nordiske lande om byhistorier, købstadsmonografier eller bybiografier (der er mange ord for denne genre).¹

I. Nogle generelle bemærkninger om byhistorisk forskning i Norden og resten af Europa

Det er næppe for meget sagt, at litteraturen om byhistorie er enorm. I Richard Rodgers' "A Consolidated Bibliography of Urban History", der udkom i 1996, omtales således næsten 20.000 numre. Hvis man gennemgår dette værk, vil man uden tvivl finde, at langt det meste af litteraturen handler om en enkelt by. I nogle situationer er byen blot et – mere eller mindre tilfældigt valgt – undersøgelsessted for en bestemt problemstilling. I andre tilfælde er det byen som sådan, der står i centrum. Man kan med andre ord skelne mellem "byen som middel" og "byen som mål". At byen er målet, gælder jo i udpræget for bybiografierne, der sikkert overalt er den publikationstype, som indeholder mest tekst om byhistorie. I den forbindelse kan jeg bemærke, at der i mange lande er flere hundrede års tradition for at skrive bybiografier; i England går traditionen endda helt tilbage til 15-1600-tallet.

I løbet af det 20. århundrede er der imidlertid mange steder opstået en øget forståelse for at se de enkelte byers udvikling i et større perspektiv, herunder i samspil med andre byer og i vekselvirkning mellem land og by. Især i de sidste 50 år kan der noteres store fremskridt for komparativ byhistorie. Dette må ses i sammenhæng med en stigende institutionalisering af fagområdet. Således er der i flere lande opstået forskningsinstitutioner med særligt ansvar for byhistorien.

¹ Manuskript til foredrag, der blev afholdt ved seminaret "Lokalhistorie i en brydningstid" d. 16. september 2005 i Aabenraa. Seminaret var arrangeret af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland. Jørgen Mikkelsen er ph.d., arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Sjælland mm.

Indtil 1960'erne var Stads- og Kommunhistoriska Institutet i Stockholm vist nok det eneste af slagsen, men siden er der bl.a. kommet meget aktive institutter i Leicester og Münster, og i 2001 fik Danmark også ét, nemlig i Århus, og det har fået sat en masse aktiviteter i værk i løbet af de få år, det har eksisteret.

I de seneste årtier er der også skrevet flere synteser om byernes og byudviklingens historie i forskellige lande. Det gælder bl.a. Storbritannien, som for få år siden fik et trebindsværk på ca. 3.000 sider, der opsummerede den usædvanligt righoldige forskning siden 1960'erne. Finland er det eneste af de nordiske lande, der har fået en sådan syntese (det skete i 1987), men Norge er også ved at få én, idet fire historikere, der alle har beskæftiget sig med emneområdet i en længere årrække, er gået sammen om at skrive en fremstilling på 4-500 sider, som primært er henvendt til universitetslærere og -studerende. I Danmark har en arbejdsgruppe i flere år arbejdet med planer om et værk på 3-5 bind af et lidt mere populært tilsnit, men det er endnu ikke lykkedes at skaffe fondsstøtte til projektet.

Der er også udkommet en del synteser med internationalt perspektiv. Alene for den periode, jeg primært beskæftiger mig med – nemlig tiden fra ca. 1500 til 1800 – kan jeg nævne fire synteser om europæisk byhistorie, som har set dagens lys siden midten af 1990'erne. Disse bøger, der er skrevet af historikere fra Øst- og Storbritannien og USA, giver hver især en bred og i nogle tilfælde også ganske dybgående orientering om byernes strukturer, funktioner, fremtoning og udvikling. Men de har nogle betydelige geografiske skævheder, idet de alle – i større eller mindre grad – gør Vest-, Central- og Sydeuropa identisk med hele Europa. Skandinavien og Østeuropa får alle steder en meget stedmoderlig behandling, og Rusland og det ottomanske rige lades helt ude af betragtning. Og det til trods for, at hele Balkan hørte under det ottomanske rige fra senmiddelalderen til ind i 1800-tallet.

Hvorfor spiller de nordiske byer da så ringe en rolle i international litteratur? Det kan der være flere grunde til, men der er i alt fald ikke tvivl om, at den manglende litteratur om nordiske forhold på hovedsprogene er en vigtig faktor. Noget er der dog gjort på dette felt. Som eksempel kan jeg nævne projektet Scandinavian Atlas of Historic Towns, der blev søsat i 1973. Målet var at udgive 15 publikationer, som hver især skulle beskrive bebyggelsen, befolkningsforholdene og erhvervs- og socialtopografien i en bestemt by fra 15-1600-tallet til midten af 1900-tallet. Og der skulle være konsekvent paralleltekstning på engelsk og det relevante nordiske sprog. Der udkom publikationer for en del af byerne, bl.a. Ribe, Stege, Køge og Randers, men projektet blev aldrig afsluttet, og der foreligger således ingen sammenlignende analyse af kortmaterialet.

Norden er ellers et meget velegnet område til at foretage komparative studier af byudviklingen. For udviklingsforløbet har været endog meget forskelligt – i alt fald for tiden frem til midten af 1800-tallet. I Danmark blev der etableret et meget stort antal købstæder i løbet af middelalderen (ligesom det var tilfældet i bl.a. Tyskland). Derimod kom der kun meget få nye byer til i de følgende århundreder. Først med hedeopdyrkningen, industrialiseringen og jernbaneanlæggelserne i løbet af 1800-tallet var der igen økonomisk grundlag for etablering af byer i større omfang.

I Norge eksisterede der så sent som 1640 kun syv købstæder inden for de nuværende landegrænser. 210 år senere, i 1850, var antallet forøget til 34. Langt

de fleste af de nye byer opstod pga den stigende nederlandske efterspørgsel efter norsk trælast. Bortset fra et par minebyer var alle de nye byer da også beliggende ved syd- eller sydvestkysten, og hovedparten lå ved en elv, der blev brugt til transport af tømmer. Næsten alle disse byer begyndte tilværelsen som ulovlige handelspladser, men fik efter nogen tid en ladestedsrettighed, der gav dem ret til at laste og losse varer til og fra andre dele af monarkiet (inkl. Slesvig-Holsten) og til at eksportere trælast til udlandet. Denne rettighed gjaldt dog kun for personer, der havde borgerskab som købmand i den købstad, som ladestedet hørte under. I det lange løb var ladestedsrettigheder naturligvis heller ikke tilfredsstillende for den lokale befolkning, og den ansøgte derfor de centrale myndigheder om at opnå fulde købstadsrettigheder. Og som regel gav statsmagen før eller siden efter for dette pres. Men først fra omkring 1800 begyndte regeringen at føre en aktiv bygrundlæggelsespolitik i Norge, idet den da etablerede de første byer overhovedet nord for Trondheim.

I flere andre lande spillede de statslige interesser en helt central rolle for 15-1600-tallets bygrundlæggelsesproces. Sverige, som dengang også omfattede Finland, er et af de bedste eksempler på dette. Her grundlagde statsmagten hele 45 købstæder mellem 1580 og 1680, hvorved den samlede bestand blev mere end fordoblet. Alene i kansler Axel Oxenstiernas embedsperiode (1612-54) blev der oprettet 36 nye købstæder. Svenske historikere betragter bypolitikken som et vigtigt led i Oxenstierna's forsøg på at effektivisere den centrale kontrol over det store land. Det er således påfaldende, at over halvdelen af Oxenstierna-periodens nye byer blev etableret i de fjernestliggende regioner: Norrland og Finland. Anlæggelserne kan dog også have tjent et skattemæssigt formål; for ved at søge at koncentrere handelen i rigets udkantsområder til nogle bestemte punkter blev det lettere at beskatte handelen i disse egne.

Selv om det som nævnt skorter på samlede fremstillinger om de nordiske landes byhistorie, er der i de seneste år udkommet en række værker af sammenfattende karakter om visse aspekter af byudviklingen, ligesom der er kommet adskillige bøger med perspektiver langt ud over det område, de beskriver. Jeg vil benytte lejligheden til kort at omtale nogle af disse værker, for så vidt angår tiden mellem 1500 og ca. 1800.

Sven Liljas bog "Tjuvehål och stolta städer" handler om urbaniseringsprocessen. Det overordnede formål med værket (som danner slutstenen på ca. 10 års arbejde) er at kortlægge processens kronologi og geografi i Sverige (inkl. Finland) fra ca. 1570 til 1810, og bogen knytter dermed an til Lars Nilssons disputats fra 1989 om den svenske urbaniseringsproces fra 1800 til 1980. Det primære kildemateriale for Liljas undersøgelse er en database over befolkningstallet for svenske byer på en række tidspunkter mellem ca. 1570 og 1810. Undersøgelsen er inspireret af forskellige udenlandske forbilleder, især Jan de Vries' analyse af den europæiske urbanisering mellem 1500 og 1800, og den bekræfter, at den svenske urbaniseringsproces kan opdeles i en række klart adskilte faser, og disse får hver især en indgående karakteristik. Men det mest bemærkelsesværdige resultat er måske, at de byer, som blev grundlagt i ekspansionstider (herunder også dem, der blev til i højmiddelalderen), generelt klarede sig bedre på lang sigt, end de der så dagens lys i stagnationsperioder. Ole Degn har i en artikel fra 2002 været inde på nogle af de samme tanker for Danmarks vedkommende. Noget af forklaringen kan være, at de byer, der blev til i stagna-

tionstider, ofte måtte tage til takke med nichefunktioner mellem ældre byer, der havde skaffet sig rådighed over bedre ressourcer. Et godt eksempel er Kerteminde, der kom til verden i begyndelsen af 1400-tallet, længe efter at Odense og Nyborg var blevet etableret. Kertemindes opland blev aldrig nær så stort som de ældre nabobyers, og Kerteminde har også altid haft et væsentligt lavere befolkningstal.

En anden historiker, der har arbejdet meget med svensk byhistorie på generelt niveau, er Åke Sandström. I 1990 og 1996 udgav han to bøger med titlerne "Mellan Torneå og Amsterdam" og "Plöjande borgare och handlande bönder". Begge handler om 15-1600-tallet, især årene 1600-50. Den første af bøgerne placerer Stockholm i et handelsnetværk mellem de små og mellemstore svenske og finske byer på den ene side og de store metropoler i Vesteuropa på den anden. Sandströms hovedanliggende er en kortlægning af varestrømme, men analysen siger også en del om de nye købstæders livsbetingelser og funktioner. Det fremgår bl.a., at der faktisk skete en væsentlig koncentration af handel og søfart i de nye byer. Den anden bog behandler bl.a. den svenske politik med at tildele de enkelte købstæder bestemte roller; nogle byer – stapelstæderne – fik monopol på udenrigshandel, mens andre – oppstæderne – i princippet fik eneret på at drive handel med landboerne inden for deres respektive oplande. Analysen viser dog, at mange af oppstæderne blev alvorligt klemt, fordi stapelstæderne fortsatte deres aktiviteter på lokalt plan. Begge Sandströms bøger giver altså glimrende indsigt i de relationerne mellem de enkelte byer i 15-1600-tallets Sverige.

Det er derimod de by-interne forhold, som står i fokus i Finn-Einar Eliassens disputats "Norsk småbyföydalisme?" med undertitlen: "Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer 1650-1800". Udgangspunktet for denne afhandling var Eliassens arbejde med en købstadsmonografi om Mandal i Syd-norge. Denne by opstod på en grund, der hørte til en gård, og grunden blev ved med at være i gårdejerens besiddelse, selv om mange af beboerne fik ejendomsret til de huse, der blev rejst på grunden. I slutningen af 1600-tallet blev grunden imidlertid opkøbt af en stor købmand i Mandal, og han og hans efterkommere var herefter grundejere indtil begyndelsen af 1800-tallet. Grundejerne pålagde lejerne at yde dem arbejde som betaling for ydelsen, og de fik i det hele taget en stærkt dominerende position i byen – en rolle, der på mange måder kan sammenlignes med de samtidige godsejere i Danmark. I sin disputats har Finn-Einar Eliassen udstrakt denne analyse til andre norske byer, som opstod efter midten af 1600-tallet, og han har fundet mange lighedspunkter andre steder. I de ældre købstæder var ejendomsforholdene anderledes, fordi disse var grundlagt på jord, der var ejet af kongemagten. Eliassen slutter imidlertid ikke sin undersøgelse ved Norges grænser, men drager paralleller til en række andre lande i den europæiske periferi, som han kalder det – nemlig Irland, Skotland, Polen, Lithauen og Ungarn. Det var områder, der ligesom Norge fik mange nye byer i 15-1700-tallet – og også her spillede den stigende efterspørgsel fra Vest- og Centraleuropa efter regionens råvarer en vigtig rolle. Eliassen noterer sig også, at en meget stor del af de nye byer i disse periferi-lande blev anlagt af privatpersoner; fx blev der oprettet mange godsejerbyer i Polen. Og bevæggrunden var ofte den samme som i Norge, mener Eliassen, nemlig at drage økonomisk nytte af de gode konjunkturer.

Også den sidste af de bøger, som jeg vil give en særlig omtale, er kendetegnet ved et lokalt udgangspunkt, men resultater af international rækkevidde. Ida Bulls disputats om de trondhjemske handelshuse i 1700-tallet udspinger nemlig af hendes arbejde med registrering af en række købmændsarkiver på Statsarkivet i Trondheim. Disse arkivalier indeholder meget store mængder af regnskabsmateriale og korrespondance - og gør det derfor muligt i ganske usædvanlig grad at analysere et handelshus som en totalitet, herunder hvordan de forskellige aktiviteter greb ind i hinanden. Og det er netop dette, som er hovedformålet med bogen, som beskriver fire af de mest betydningsfulde slægter i Trondheim mellem 1650 og 1850. Bogen gør naturligvis en del ud af det økonomiske grundlag og samspillet mellem alle de næringsgrene, som slægterne var involveret i, nemlig handel, skibsfart, skovbrug, minedrift, landbrug og pengespekulation. Men bogens omdrejningspunkt er de sociale relationer. Man kan fx læse en del om de paternalistiske holdninger over for de arbejdere og skippere, der var i købmændenes tjeneste, og om købmændenes "omsorgsansvar" over for de fattige i byen. Men de to længste kapitler handler om slægten og driften af firmaet. Disse kapitler indeholder bl.a. afsnit om handelshusenes relationer til Flensborg – alle fire slægter stammede nemlig herfra – og om læretid og etableringsvilkår for unge købmænd, om ægteskabspolitik, arvefølge og generationsskifter, om arbejdsfordeling og magtforhold mellem husstandens medlemmer og om de økonomiske og sociale relationer til udenlandske handelspartnere. Så kom ikke og sig, at man ikke kan finde noget om sønderjysk og slesvig-holstensk historie i litteraturen fra andre nordiske lande!

II. Bybiografier

Anden del af mit foredrag handler som nævnt om den nordiske debat om bybiografier eller købstadsmonografier. For at få et indblik i dette emne har jeg gennemgået alle relevante artikler og anmeldelser gennem de sidste ca. 20 år i det norske lokal- og regionalhistoriske tidsskrift "Heimen" (der har visse ligheder med "Fortid og Nutid") og det svenske "Historisk Tidskrift". Jeg har også set enkelte ældre artikler i "Heimen", ligesom jeg har inddraget et par nordiske seminarrapporter fra 90'erne samt nogle danske anmeldelser. Det, som jeg er gået efter, er *principielle synspunkter* om at skrive bybiografi, og det har slået mig, at disse synspunkter i helt overvejende grad har været at finde i de norske tekster. Dette kan selvfølgelig hænge sammen med mangler ved min arbejdsmetode, men det afspejler uden tvivl også, at bybiografi-genren synes at have en helt anden status blandt norske historikere end blandt de danske og svenske.

Jeg vil dog lægge ud med at præsentere nogle resultater fra en dansksproget artikel, nemlig Ole Degns bidrag til et byhistorisk temanummer i "Heimen" 2002. Her sammenlignede han de danske, norske og svenske bybiografiers omfang og karakter i en 25-års periode mellem 1960'erne og 90'erne. Undersøgelsen viste, at skandinaverne i disse 3 X 25 år i alt var blevet begavet med ikke færre end 237 bind, fordelt på 130 byer, og at disse fremstillinger til sammen fyldte 100.000 sider, nemlig 48.000 svenske, 27.000 norske og 25.000 danske. Set i forhold til befolkningstallet havde produktionen været mærkbart højere i Norge end de to andre lande. Degn påviste også, at etbindsværkerne var dominerende i alle tre lande, men de kunne også hver især fremvise kæmpeværker på

mellem 2.000 og 5.000 sider. Den absolutte topscorer var Uppsala med ca. 4.700 sider, efterfulgt af Odense med ca. 4.500 og Bergen med ca. 3.750.

Ole Degn studerede også stoffordelingen – så vidt det nu var muligt for ham; han måtte nemlig konstatere, at det er påfaldende svært at skaffe andre landes bybiografier på danske biblioteker! Med dette forbehold viser undersøgelsen, at der var påfaldende ringe forskel på stoffordelingen i de tre lande. Fx udgjorde emnegrupperne erhvervsliv, sociale og økonomiske forhold alle tre steder 43-46% af sidetallet, mens topografien beslaglagde 6-13% og de fleste af de øvrige kategorier fra 1 til 5%. Men bag disse tal kan der naturligvis skjule sig store forskelle m.h.t. *hvordan* stoffet bliver dækket – og måske også nogle forskydninger over tid. For Danmarks vedkommende bemærkede Degn i alt fald en vis forskydning i periodens løb i retning af en stærkere vægtning af økonomiske og sociale forhold. Dette falder godt i tråd med, hvad Henrik Fangel skrev en anmeldelse i 1989; her noterede han, at arbejdslivet, dagliglivet og fritiden var kommet til at spille en større rolle i de nyere præsentationer af 18- og 1900-tallets byhistorie. Han så bl.a. dette som en positiv konsekvens af lokalarkivernes arbejde med indsamling af erindringer, breve og regnskaber fra privatpersoner og institutioner. I modsætning hertil fandt Ole Degn, at forfatterne af de danske byhistorier generelt kun anvender en *lille* del af det kildemateriale, som de har til rådighed. Således er der kun i 10 af de 34 danske byhistorier fra 1967-92 gjort brug af ikke-publiceret materiale, og de arkivalietyper, der blev anvendt, var som regel de gamle travere: folketællinger, skifter, skattelister m.m. Men det er selvfølgelig også lettilgængelige kildetyper, der er rige på information, og hvor man kan være relativt sikker på at få et godt udbytte selv ved en beskeden arbejdsindsats.

Hermed er vi fremme ved det væsentlige spørgsmål om byhistoriernes organisation og økonomi, og hvordan dette indvirker på resultatet. Da jeg for nogle år siden havde fornøjelsen af at anmelde Peter Dragsbos og Harriet Merete Hansens bog om Middelfarts historie, bemærkede jeg, at forfatterne i forordet havde takket kommunen for en økonomisk støtte på 30.000 kr. (samt løfte om at købe 200 eksemplarer af bogen). I anmeldelsen kunne jeg ikke dy mig for en bemærkning om, at byrådet havde fået ganske meget for sine penge. Det er i alt fald tydeligt, at forfatterne har brugt meget fritid på projektet, men at de alligevel har været nødt til at afstå fra en del væsentlige undersøgelser, fordi disse ville have været for tidkrævende. I den modsatte ende af spektret finder vi ti-binds værket om Odense bys historie, der udkom i årene 1979-88. Her forpligtede byrådet sig i 1976 til yde 200.000 kr. årligt i otte år (og dette beløb var omfattet af dyrtidsregulering). I en kontrakt mellem byrådet og Odense Universitet blev det endvidere fastlagt, at de forfattere, der var ansatte ved universitetet, skulle udføre deres byhistoriske forskning som en del af deres almindelige forskningspligtelse (de havde altså ikke mulighed for at få andel i de 8 X 200.000 kr). Resultatet blev en fremstilling, som i dag må betragtes som det vigtigste referenceværk for dansk byhistorie, idet værket indeholder dybgående studier inden for en meget bred vifte af emner - også emner, som man ikke kan finde ret mange oplysninger om i andre danske købstadsmonografier. Også i de andre nordiske lande er der stor forskel på det økonomiske grundlag, men det er bemærkelsesværdigt, at i alt fald en del af de nyere norske byhistorier har været særdeles velfunderede rent økonomisk. Som eksempel kan nævnes, at Finn-

Einar Eliassen fik bevilget i alt 4½ års frikøb til at skrive sine to bøger om Mandals historie fra ca. 1500 til 1850, et værk på næsten 1100 sider (hvilket i øvrigt må ses på baggrund af, at byens befolkningstal i det meste af perioden lå mellem 300 indbyggere og 1000 beboere). Og så vidt jeg kan se, er der i alt betalt for 21 årsværk til udarbejdelsen af den nye Oslo-historie i fem bind.

Enhver, der har prøvet af levere et bidrag til en bybiografi, ved at det er en krævende opgave. Man skal sætte sig ind i mange forskellige aspekter af byens historie, og når man har brugt en masse tid på det, bliver man ofte nødt til til at foretage en drastisk beskæring af stoffet for at overholde de krav, som redaktøren har udmeldt, og samtidig må man finde en måde at præsentere stoffet på, som kan have bred appel – naturligvis uden at man går på kompromis med fagligheden. Som den norske historiker Lars Thue har formuleret det i en anmeldelse: "... genren sørger altid for at forfatteren ender opp som taper, uansett ekstra ubetalte årsværk, ensomme nattetimer og manuskriptsider tilstrekkelig til to bøker". I en anden anmeldelse har professor Knut Kjeldstadli opstillet fire generelle krav, som en bybiografi bør kunne opfylde for at imødekomme ønskerne fra den sammensatte målgruppe, der som regel både består af byens egen befolkning, byens lærere og elever samt historikere og andre akademikere, der beskæftiger sig med ældre og nyere byhistorie. Han har formuleret kravene som fire F'er. Bogen skal for det første kunne tjene som et "forråd", dvs. som opslagsbog – og denne funktion har absolut mest relevans for de lokale beboere. Dernæst skal den give gode forklaringer – på udviklingsforløb og sammenhænge; det er noget, som især andre historikere er interesserede i. Men bogen skal også give en fortælling – eller fortællinger – og den skal have en form, dvs. en samlet struktur og et hovedperspektiv.

Anmeldelserne af norske, svenske og danske bybiografier giver indtryk af, at det sjældent lykkes at honorere alle disse krav på en helt tilfredsstillende måde. I nogle tilfælde vil det dog være en relativ nem sag at rette op på manglerne. Således er jeg stødt på forbløffende mange beklagelser over mangel på brugbare kort i købstadsmonografier; det kan godt være, at lokale folk kan undvære dem, men det kan udefrakommende læsere altså ikke. I flere anmeldelser har jeg også fundet kritik af, at forfatteren ind imellem er forfaldet til at skrive katalog-agtige afsnit for at imødekomme kravet om, at bogen også har en opslagsfunktion. Disse oplysninger om personer, virksomheder m.m. kunne måske nok med fordel være anbragt i faktabokse, bilag o.lign. Mere fundamental er den kritik, der rejses mod de byhistorier, der menes at svinge de lokale læsere til fordel for det akademiske publikum – ved fx at lægge for megen vægt på teori og tabeller og for lidt på at fortælle om det enkelte menneske. Jeg har indtryk af, at dette problem generelt er større i de svenske byhistorier end de norske og danske. Men en forfatter kan naturligvis også ryge i den modsatte grøft. Som eksempel kan jeg nævne en bog om den sydnorske by Moss fra 1700 til 1880, hvor forfatteren Nils Johan Ringdal har eksperimenteret med formen for at få de lokale læsere i tale. Han har valgt at fokusere sin fremstilling om tre knudepunkter, nemlig 1743, 1801 og 1865 (nemlig tre år med folketællinger eller ekstraskattemandtalt), og for hvert af disse år har han allieret sig med en eller flere lokale guider. Han har simpelt hen udvalgt nogle personer, der har levet i Moss de pågældende år, og med dem som fiktive rundvisere har han så prøvet at give et billede af byen set i guidernes øjenhøjde. Professor Steinar Supphellen, der har anmeldt

bogen, er egentlig sympatisk indstillet over for eksperimentet, men må alligevel konstatere, at det ikke er særligt vellykket. For der er langt mellem de tre nedslagspunkter, så læserne får ingen rigtig fornemmelse af udviklingsforløb og sammenhænge. Dertil kommer, at det er svært at udvælge personer, der kan give et tilstrækkeligt bredt billede af byen. Derfor har Ringdal da også i flere tilfælde været nødt til at tage over - kort efter at have givet en indledende præsentation af guiden, og herefter får vi kun ind imellem at vide, at forfatteren faktisk har en guide med på slæb, som Supphellen udtrykker det. Anmelderen ville derfor have foretrukket, at guidningerne var blevet indskrænket til nogle få afsnit mellem mere normalt beskrivende og analyserende kapitler.

Når man diskuterer, hvordan en bybiografi skal disponeres, må man altid søge at finde en fornuftig afvejning af kronologi og tematisering. I Norge har man i over 50 år lagt afgørende vægt på inddeling i perioder, og inden for beskrivelsen af den enkelte periode er de forskellige temaer så blevet taget op i den rækkefølge, som den pågældende forfatter har fundet mest relevant. Periodisering har naturligvis også spillet en vigtig rolle i Sverige og Danmark, men her har man i langt højere grad tænkt på tematiseringen. Det mest ekstreme tilfælde, jeg har hørt om, er Uppsalas byhistorie, der består af 18 bind, hvor de enkelte bind handler om hvert sit emneområde, som så forfølges over en længere årrække. Der kan fremlægges argumenter for begge arbejdsmetoder. Den store fordel ved den temadelte struktur er muligheden for at dokumentere lange linjer, mens den største fordel ved den periodeopdelte historie er, at der er bedre mulighed for at vise sammenhænge mellem forskellige sider af byens liv og at beskrive byen som en totalitet i de forskellige tidsrum. Harald Winge, der var leder af Norsk Lokalhistorisk Institutt, argumenterede på denne måde: Det temaorienterede format har den ulempe, at det kan være svært eller måske umuligt at stille brede spørgsmål, som involverer mange temaer. Sådanne brede spørgsmål sætter os i stand til at spore skjulte, mere fundamentale strukturer og processer i et lokalsamfund. Og det er vigtigt at afdække sådanne strukturer og processer for at kunne give læserne den bedst mulige forståelse af en lokalitets fortid.

Forskellene mellem de nordiske lande mht hvordan man disponerer en bybiografi hænger sammen med måden at sammensætte en forfattergruppe på. I Sverige og Danmark sker det meget hyppigt, at adskillige forfattere bidrager til ét bind, og det er vist i særdeleshed i Sverige almindeligt at gøre brug af specialister på bestemte områder til at dække særlige felter. I en nyere bog om Skara har man fx inddraget geologer og stednavneforskere i beskrivelsen af områdets ældste historie. En tilsvarende situation havde man i Norge i de første årtier af det 20. århundrede, men her kom Sverre Steens to bind om Kristiansands ældre historie, der udkom i 1940'erne, åbenbart til at danne skole for en ny måde at skrive på. Og i dag bliver langt de fleste bind af norske byhistorier skrevet af én forfatter alene.

Et andet afgørende værk om norsk byhistorie er Knut Myklands bog om Trondheim 1807-1880, som udkom i 1955, og som siden 1970'erne har haft en slags kultstatus i visse norske historikermiljøer. Det mest interessante i denne sammenhæng er, at Mykland i 1949, da bogen var under udarbejdelse, lod sig overtale af "Heimen"s redaktion til at nedfælde nogle tanker om arbejdet med bogen. Her fortalte han, at han efter lange overvejelser havde besluttet at gøre

den sociale udjævningsproces til bogens røde tråd. For denne proces kom til udtryk i mange sider af byens liv, såvel økonomien som kommunaliseringen, kulturlivet og det politiske liv, ja sågar i bebyggelsen. Desuden kunne dette hovedperspektiv dække hele den periode, han havde fået til opgave at skrive om. For i 1807 stod det gamle handelspatriciat endnu på højden af sin magt, hvorimod krisen i 1870'erne fjernede de sidste rester af denne gruppes magt. Hånd i hånd med patriciatets tilbagegang op gennem 1800-tallet voksede der en middelklasse frem, som i 1880'erne blev bysamfundets ledende gruppe. Myklands hovedspørgsmål kom derfor til at lyde således: Hvad dannede baggrund for denne udvikling, hvordan blev det gamle standssamfund sprængt, og hvordan tog det nye klassesamfund form? Med disse spørgsmål kunne han derefter nærme sig de forskellige sider af byens liv. Hvordan kom den sociale strukturforandring fx til udtryk i selskabslivet og i borgernes religiøse syn? Hvert kapitel fik dermed en dobbeltopgave, fortsatte han. Står man fx over for et spørgsmål om fremvæksten af den offentlige understøttelse, er det vigtigt at få frem, hvordan og hvorfor den afløste den private veldædighed – samtidig med, at man også må vise, hvilken betydning dette har haft for den sociale udjævning.

Myklands bog har som nævnt været en inspirationskilde for mange norske historikere. Og når man læser anmeldelser i "Heimen", kan man se, at det i dag er ganske udbredt, at en byhistoriker søger at finde et hovedperspektiv for sin fremstilling. Det drejer sig typisk om noget særegent for netop denne by i denne periode. Forfatteren har så valgt at give de pågældende aspekter en særlig vægt, men har samtidig søgt at inddrage mange andre emneområder. Der vil dog næsten altid være noget væsentligt, der falder uden for og som derfor kun får en stedmoderlig behandling i bogen.

Det er nok mest oplagt at anlægge et hovedperspektiv, hvis den by, man beskriver, har haft et specielt økonomisk grundlag, som har sat særlige betingelser for byens udvikling. Et godt eksempel er Narvik, der blev grundlagt i 1902, og hvis hovedfunktion i de første mange år var at fungere som udskibningssted for malmprodukter fra Lappland. Infrastrukturen spiller da også en helt central rolle i Steinar Aas' monografi om byens historie frem til 1950 – en bog, der i øvrigt lægger særlig vægt på socialhistorie og arbejderbevægelsen, men det forekommer jo også ganske naturligt i en by, hvor havnen var langt den største arbejdsplads.

En anden købstadsmonografi med et hovedperspektiv er bogen "Stavanger mellom sild og olje. Hermetikkbyen 1900-1940". Her er der *ikke* tale om et enmandsarbejde, men redaktøren, Rolf Danielsen, har udarbejdet et koncept, som alle bidragsyderne er blevet bedt om at følge, og det har de gjort ganske godt at dømme efter Anders Kirkhusmo's anmeldelse. Det handler her om en beskrivelse af de økonomiske, sociale, politiske og kulturelle følgevirkninger af byens ensidige erhvervsliv. I tiden omkring 1900 blev Stavanger en af de mest industrialiserede byer i Norge med konservesproduktion af brislinger som den absolut førende industrigren. Det var imidlertid et meget konjunkturfølsomt erhverv, og det fik mange konsekvenser for livet i byen, ikke mindst for organiseringen af arbejdskraft.

Når man vælger hovedperspektiv, er det vigtigt, at det dækker hele eller i alt fald størstedelen af den periode, man beskriver. Denne problematik kan belyses

vha Steinar Supphellens bidrag til det nye seksbindsværk om Trondheim. Supphellen har skrevet om tiden fra 1537 til 1800 og kaldt sin bog "Innvandrerne by". Det er nemlig hans opfattelse, at den stærke indflydelse som flensborgerne og andre udenlandske indvandrere fik i Trondheim fra og med midten af 1600-tallet, var noget helt unikt for denne by; ingen andre steder i det dansk-norske rige fik indvandrere en så stærk position, mener han. Knut Sprauten, der har anmeldt bogen, er ikke uenig i, at flensborgerne og andre langdistanceindvandrere blev økonomisk og kulturelt toneangivende i Trondheim i 1700-tallet, men han betoner, at de ikke kom til at dominere *som fremmede*, for de holdt sig ikke for sig selv og dannede ikke deres egne menigheder. Og talmæssigt var indvandringen fra Trondheims nærområde langt større end fjerndistance-tilflytningen. Endelig understreger Sprauten, at det først var i 1700-tallet, at de udefrakommende fik så stærk en rolle i byen. Sprauten antyder hermed, at Supphellen nok har været lidt for smart i sit forsøg på at anlægge en tidstypisk synsvinkel på et historisk materiale - for på denne måde at skabe en helt ny syntese om byens historie mellem reformationen og Napoleonstiden. Hvad Sprauten *ikke* antyder (i alt fald ikke direkte), er at Supphellen med denne vinkling måske også bevidst har forsøgt på at vække større interesse for bogen blandt journalister og nutidens trondheimere.

Man kan også lade en bys geografiske placering danne udgangspunkt for fremstillingen. Ved et seminar i Tromsø i Nordnorge 1992 sagde Einar Niemi således følgende om det store bogprojekt "Tromsø gennem 10.000 år", som blev realiseret de følgende år: "Tromsøområdets position som grenseland blir også poengtert som særlig utfordrende: Grenseland mellom flere etniske grupper; grenseland statspolitisk, siden middelalderen; grenseland bosettingsmessig og kulturelt, på breddene av Ishavet og ved innfallsporten til Arktis; grenseland mellom Europas ytterste fangstsamfunn og det "kultiverte" og "siviliserte" Europa. Hva har denne grenselandsposisjonen hatt å si for områdets og byens historie, for kulturutvikling, for befolkningens mentalitet?" Hvor meget, der så kom ud af dette flotte perspektiv, ved jeg ikke. Det er i alt fald ikke omtalt i nogle af de anmeldelser, jeg har læst. Måske har perspektivet vist sig for svært at operationalisere, da det kom til stykket.

Alt dette lyder, som om kun nordmændene er i stand til at tænke i helheder. Det passer selvfølgelig ikke, men det må indrømmes, at jeg kun har fundet ganske få artikler og anmeldelser, som belyser et helhedsperspektiv i svenske byhistorier. En af dem gælder Martin Åbergs bog om Uddevalla (1860-1998), der blev anmeldt af Anna Kåring Wagman i 2001. Åberg har åbenbart gjort sig mange overvejelser over, hvad der kunne være særegent for hans by, og han er nået frem til, at de mange katastrofer, som den har været udsat for siden 1800 – det spænder fra bybrande til lukninger af store virksomheder – alt dette har skabt en særlig krisebevidsthed hos befolkningen. Det fremgår dog ikke af anmeldelsen, hvordan denne bevidsthed kommer til udtryk.

Vigtigere er trebindsværket om Kalmars historie, der udkom fra 1979 til 84. Værket var en udløber af et forskningsprogram for sammenlignende byhistorie, som blev formuleret i midten af 1970'erne. Programmet havde to hovedmålsætninger, nemlig:

- dels at foretage tidsafgrænsede sammenligninger af visse hovedvariable i forskellige byer
- og dels at studere en by over et langt tidsrum med så ensartede spørgsmål som muligt.
-

Den første af disse målsætninger blev afprøvet i det fællesnordiske projekt om byadministration i 1700-tallet, som løb af stabelen i midten af 1980'erne. Den anden blev afprøvet i Kalmar-historien, hvor man opstillede følgende hovedspørgsmål: Hvordan påvirkedes byens befolkningsudvikling og indre sociale strukturer af byens funktioner og rolle i samfundet? Altså et meget generelt spørgsmål, som i realiteten kan anvendes på alle byer og som det nok kunne være nyttigt at have sig for øje, hver gang man kaster sig ud i arbejdet med en bybiografi. I det konkrete tilfælde, altså Kalmar-historien, lykkedes det nu kun delvis at føre målsætningen ud i livet, skrev en af bidragsyderne, Sven Lilja, i 1992. Det skyldes åbenbart bl.a. en del personudskiftninger i forfatterkorpset. Men nogle af projektets vigtigste spørgsmål blev da forfulgt i flere af bindene; det gælder bl.a. relationerne mellem byen og dens omland. Kalmar-historien er da også en af de mest givende nordiske købstadsmonografier på dette felt.

Nok om temaer og hovedperspektiver for denne gang. Når man skal udarbejde en bybiografi, må man jo også træffe nogle valg m.h.t. periodisering og geografisk afgrænsning. Også disse spørgsmål kan man læse meget om i den norske litteratur. Lad os tage det sidste først.

Næsten alle byhistorier nutildags bliver til på kommunalt initiativ, og det er efterhånden ganske almindeligt, at byrådet stiller som krav, at hele det område, som i dag hører inden for kommunens grænser, bliver dækket ind. Det kan være en spændende udfordring, men også give nogle store problemer, når man arbejder med ældre tid. Udfordringen kan bl.a. ligge i, at man kan lave forskellige interessante sammenligninger mellem forholdene i byen og i landsognene, og at man kan studere de økonomiske, sociale og kulturelle relationer mellem land og by. Problemerne kan bestå i, at der i ældre tid måske ikke har været så meget kontakt mellem byen og de fjernestliggende dele af den nuværende kommune, hvorimod byens influensfelt kan have omfattet områder, der i dag ligger i andre kommuner. Denne problematik er bl.a. blevet berørt i anmeldelser af den arealmæssigt meget store Tromsø kommunes historie.

Når man skriver om den nyeste tid, er det derimod i sagens natur ganske oplagt at inddrage hele den nuværende kommune – og også at gå længere ud. Dette kan gribes an på forskellig måde. I den store fremstilling om Bergens historie efter 2. verdenskrig har Tore Grønlie fx systematisk sammenlignet to geografiske enheder med hinanden, for så vidt som kildematerialet har givet muligheder for det. Den ene enhed er det område, som til enhver tid har ligget inden for kommunens grænser. Den anden enhed er en fast, større region, bestående af alle de kommuner, der ligger på Bergenshalvøen. I praksis er det de kommuner, hvor mere end 20% af de erhvervsaktive i dag har deres arbejde i Bergen.

Hvad periodiseringen angår, har særligt to spørgsmål været oppe og vende i den norske debat. Det ene drejer sig om, hvad man gør ved 2. verdenskrig. Det andet: hvordan behandler man den nyeste tid, hvis man vælger at lade bybiografien gå helt op til i dag?

Knut Kjeldstadli har i en anmeldelse skitseret tre forskellige syn på betydningen af årene fra 1940 til 1945. Man kan for det første betragte perioden som en parentes. Vægten vil da ligge på besættelsestidens forskellighed i forhold til årene før og årene efter, og hvordan freden betød en genoprettelse af normalitet. Men man kan også fortolke krigen som en "viderefører" eller måske endda accelerator af tendenser, som allerede fandtes før 1940. For Norges vedkommende peger Kjeldstadli bl.a. på en bevægelse i retning af større national samling og svagere social og politisk konflikt. Endelig kan man se besættelsesårene som nyskabende, i den forstand at de gav udviklingen en anden retning, end den sandsynligvis ellers ville have fået. Som et lokalt eksempel fra Tromsø nævner Kjeldstadli, at fiskernes gæld blev så stærkt reduceret, at man kan tale om, at besættelsen på dette ene punkt betød en frigørelse fra en byrde. Kjeldstadlis pointe med alt dette er, at hvert af de tre perspektiver kan give reelle indsigter, men at periodiseringen af en byhistorie – eller anden form for lokalhistorisk fremstilling – kan få betydning for, *hvilken* synsvinkel, der bliver anlagt på krigsårene. Værket om Tromsø, som er udgangspunktet for disse refleksioner, slutter i 1945, og det sidste bind, der går fra 1900 til 1945, er delt mellem to forfattere, der tager sig af hhv. 1900-1940 og 1940-1945, og denne opdeling betyder i sig selv, at krigsårene let kommer til stå fremstå som en parentes, skriver Kjeldstadli. Flere andre norske bybiografier, der behandler perioden fra ca. 1920 eller 1930 til fx ca. 1960 under ét, får da også ros i "Heimen"s anmeldelse, fordi besættelsesårene sættes ind i et mere langsigtet perspektiv.

Indtil for få år siden var det meget almindeligt, at danske byhistorier sluttede i en vis tidsafstand fra nutiden. Nu sker det hyppigt, at man fører fremstillingen helt op til i dag. Det samme er tilfældet i de andre nordiske lande, og i Norge er der inden for den sidste halve snes år kommet flere bøger på mange hundrede sider alene om tiden efter 1945. En af de mest roste, Ola Svein Stugus bog om Trondheim 1964-1997, har således et omfang af 413 sider. " ... utfordringerne står i kø for den som er så dristig å skulle skape linjer og sammenhenger i en periode som vi er midt oppe i, med utviklingstrekk som vi ikke ser hvor ender, i en tid da samfunnsmessige endringer skjer svært raskt", skrev Egil Ertresvaag i sin anmeldelse af Stugus bog, men i en anden sammenhæng har Stugu så at sige repliceret ved at skrive, at historikerens bidrag og perspektiv vil være et tilbud om en første grundig oprydning og systematisering af et uoverskueligt felt. Bybiografien er altså blot et startpunkt i arbejdet med at forstå og tolke den nære fortid. I denne forståelsesproces er det efter Stugus opfattelse afgørende vigtigt for en historiker at orientere sig bredt inden for mange fagområder og benytte sig af metoder fra en lang række fag. Dette er samtidshistorikerne naturligvis ikke alene om, men Stugu mener, at det gælder i endnu højere grad for dem end for andre historikere. Men selv om samtidshistorikerne har større kildeadgang end nogle af deres fagfæller, er der også nogle begrænsninger. Ertresvaag formulerede det således i sin anmeldelse: "Den sterke interessen for individorientert dagliglivshistorie som preger lokalhistorien i vår tid, må bli amputert når vi skriver om vår egen samtid". Der må jo tages hensyn til privatlivets fred. Derfor har Stugu fremstilling om dagligliv, sociale forhold og kulturliv da også fået et noget generelt præg, mener Ertresvaag.

Under omtalen af den nyeste tid kan der også være grund til at nævne nogle refleksioner, som Stugu har gjort vedr. afvejningen af det generelle og det spe-

cifikke. I sin artikel "Den tværfaglega byhistoria" har han stillet spørgsmålet: Hvor meget plads skal man give til fænomener og tendenser, der findes i hele landet, og som måske netop derfor kommer til at sætte et stærkt præg på hverdagslivet i den by, man skriver om? Konkret tænkte han på ændringer i forbrugsvaner og livsstil og indførelsen af indkøbscentre. Disse fænomener har jo stor betydning for folks liv som bymennesker – men de er også beskrevet mange andre steder og behøver måske derfor ikke så nøje en omtale i den byhistorie, man selv arbejder med. Stugu sluttede derfor sin diskussion med at konkludere, at de specifikke udviklingstræk for en by må tildeles større plads i en bybiografi end de, der hovedsagelig er nedslag af almene træk. Disse bemærkninger må også siges at have gyldighed for behandlingen af alle andre perioder.

Jeg håber, at denne hurtige oversigt over synspunkter om nyere nordisk byhistorie kan give noget inspiration til det videre arbejde med dansk lokalhistorie. Jeg har i alt fald fået en hel del interessante input ved at læse artikler og anmeldelser i "Heimen" og "Historisk Tidskrift". Imidlertid har én af anmeldelserne også givet mig inspiration til at sige et par ord om indsamling af materiale med henblik på *fremtidig* byhistorieskrivning, og det vil jeg så slutte med. Iflg. Ertresvaag har Ola Svein Stugu i sin grundige behandling af kommunesammenlægningen i Trondheim i 1964 gjort en hel del ud af datidens holdninger til områdets fremtid. En af hans vigtigste kilder var en kommunalt produceret oplysningsfilm fra 1963, hvor en afrikansk student kom til Trondheim for at studere moderne by- og regionsplanlægning og blev "mektig imponert over den optimisme, framtidstro og planleggingsglede som rådet i byen". Det er med Stugus ord "vanskelig å forestille seg noe enkelt kulturprodukt som bedre enn denne filmen greier å fange opp i seg rådende tenkemåter, mytologier og ideologier tidlig på 1960-tallet". Filmen er særligt interessant, fordi byudviklingen i 1970'erne og 80'erne slet ikke kom til at følge prognosemagernes drømme – hvilket giver Stugu anledning til en del refleksioner over, hvorfor det kom til at gå anderledes.

Med dette eksempel i baghovedet kan det måske være værd at overveje, om der er grund til at foretage lokale initiativer til at gennemføre en grundig dokumentation af den kommende kommunalreform i Danmark og de planer og synspunkter, der kommer op i denne forbindelse. Ganske vist bliver der bevaret megen dokumentation via pligtafleveringsloven og bevaringsbestemmelserne for kommunale arkivalier, men der er trods alt grænser for, hvad der bliver dækket ind på denne måde. Jeg kan nævne, at Værløse Kommunes arkiv og museum har planer om at lave en strategi for indsamling af dokumentation om borgernes holdninger til reformen – og måske også af kommunale projektgruppers planer og rapporter m.m. Meget af dette arbejde vil bestå i systematisk at følge bestemte hjemmesider og lave udprint, når der er noget af særlig interesse. Men det overvejes også at lave opsøgende arbejde i form af interviews med særligt aktive borgere m.m. Nu er Værløse selvfølgelig en af de kommuner, som det bliver ganske særligt interessant at følge de kommende år, men det kunne måske også have værdi at lave lignende satsninger i visse andre kommuner landet over. Ideen er i alt fald hermed givet videre.

III. Litteratur

Generelt om byhistorie

Richard Rodger: *A Consolidated Bibliography of Urban History*, 1996

Jan de Vries: *European Urbanization 1500-1800*, 1984

Nordiske værker

Ida Bull: *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning*, 1998

Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen: *Middelfart – fra færgesby til broby. Middelfarts historie 1200-1940*, 1996

Finn-Einar Eliassen: *Mandal bys historie*, bd. I-II, 1995

Finn-Einar Eliassen: *Norsk småbyføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer 1650-1800*, 1999

Ingrid Hammarström, red.: *Kalmar stads historia*, bd. I-III, 1979-84

Tage Kaarsted, red.: *Odense Bys Historie*, bd. 1-10, 1979-88

Sven Lilja: *Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*, 2000

Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland, red.: *Nyere byhistorie i Norden. En seminarrapport*, 1992

Lars Nilsson: *Den urbana transitionen. Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800-1980*, 1989

Åke Sandström: *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600-1650*, 1990

Åke Sandström: *Plöjande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*, 1996

Steinar Supphellen, red.: *Urban history. The Norwegian tradition in a European context*, 1998

[Diverse forfattere:] *Scandinavian Atlas of Historic Towns*, 1977ff

Artikler

Ole Degn: Danske, norske og svenske byhistorier og byudvikling og urbanisering, *Heimen* 2002, s. 7-17 [i samme nummer også artikler om byhistorie af hhv. Bjørn Poulsen, Sven Lilja og Ola Svein Stugu]

Henrik Fangel: Nogle byhistoriske fremstillinger. En anmeldelse og en kommentar, *Fortid og Nutid* 1989, s. 100-112

Anders Kirkhusmo: En byhistoriker i mål, *Heimen* 1987, s. 182-184

Knut Mykland: Trondheims historie 1807-1880, *Heimen* 1949, s. 544-549 [under rubrikken: Vi begynner en byhistorie]

Ola Svein Stugu: Den tverrfaglega byhistoria, *Heimen* 1997, s. 11-22

Anmeldelser

Astri Andresen: *Handelsfolk og fiskerbønder 1794-1900. Tromsø gjennom 10 000 år*, bd. 2, 1994 (anm. af Finn-Einar Eliassen, *Heimen* 1996, s. 247-250)

Pål Christensen og Gunnar Pedersen: *Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk 1900-1945. Tromsø gjennom 10 000 år*, bd. 3, 1995 (anm. af Knut Kjeldstadli, *Heimen* 1997, s. 64-69)

Rolf Danielsen, red.: *Stavanger mellom sild og olje. Hermetikkbyen 1900-1940*, bd. 1-2, 1988 (anm. af Anders Kirkhusmo, *Heimen* 1990, s. 255-258)

Nils Johan Ringdal: *Moss bys historie 1700-1880*, 1989 (anm. af Steinar Supphellen, *Heimen* 1990, s. 191-194)

Ola Svein Stugu: *Trondheims historie 997-1997, bd. 6, Kunnskapsbyen 1964-1997*, 1997 (anm. af Egil Ertresvaag, *Heimen* 1998, s. 147-150)

Steinar Supphellen: *Trondheims historie 997-1997, bd. 2, 1537-1800. Innvandrerne by*, 1997 (anm. af Knut Sprauten, *Heimen* 1997, s. 219-223)

Hallvard Tjelmeland: *Fra byfolk og bona til tromsøværing. 1945-1996. Tromsø gjennom 10 000 år*, bd. 4, 1996 (anm. af Lars Thue, *Heimen* 1998, s. 62-64)

Martin Åberg: *Uddevalla stads historia 1860-1998*, 1997 [!] (anm. af Anna Kåring Wagman, *Historisk Tidskrift* 2001, s. 149-151)

Steinar Aas: *Narviks historie. Byen, banen og bolaget, bd. 1, 1902-1950*, 1999 (anm. af Kristian Steinnes, *Heimen* 2004, s. 233-236)